https://www.doi.org/10.31918/twejer. 2253.8

e-ISSN (2617-0752) p-ISSN (2617-0744)

شیکردنەوەی چەند دەقێکی شیعری بە پێی تیۆری ڕەخنەی ژینگەیی

پ. د. سیروان جەبار ئەمین
فاکەڵتیی ئاداب، زانکۆی سۆران
Sirwan.amin@soran.edu.iq

مهدی أحمد محمود ئامادەیی ژاراوە
پەروەردەی پشدەر، وەزارەتی پەروەردە
mahdi.ahmed@uor.edu.krd

پوختە:

ڕەخنەی ژینگەیی، ڕوانگەیەکی ڕەخنەیی نوێیە، گرنگی بە توێژینەوەی ژینگە و سروشت و شوێن لە داهێنانی ئەدەبیدا دەدات. توێژەرانی ئەدەبی ئەو دەقانەیان شیکردوونەتەوە کە نیگەرانییەکانی ژینگە دەردەخەن. ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی '**شیکردنەوەی چەند دەقێکی شیعری بە پێی تیۆری ڕەخنەی ژینگەیی**' هەوڵێکە بۆ ناساندنی تیۆری ڕەخنەی ژینگەیی لە ئەدەبی کوردیدا. توێژینەوەکە لە دوو بەش پێکهاتووە، بەشی یەکەم زاراوە و چەمک و گرنگیی ڕەخنەی ژینگەیی دەگرێتەخۆ. لە بەشی دووەمدا، چەند دەقێکی شیعری شاعیران 'کەریم دەشتی، کەژاڵ ئەحمەد و دلاوەر قەرەداغی' مان بەپێی بنەماکانی ئەم تیۆرە شیکردۆتەوە. لە کۆتاییدا ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان و پوختەی توێژینەوەکە بە زمانەکانی عەرەبی و ئینگلیزی خراونەتەڕوو.

وشە کلیلییەکان: ژینگە، ژینگەزانی، ڕەخنەی ژینگەیی، پاراستنی ژینگە، مرۆڤ و ژینگە.

شیکردنەوەی چەند دەقێکی شیعری بە پێی تیۆری ڕەخنەی ژینگەیی

پێشەکی

ڕەخنەی ژینگەیی، ئاڕاستەیەکی ڕەخنەیی نوێیە، گرنگی بە توێژینەوەی ژینگە و سروشت و شوێن لە داهێنانی ئەدەبیدا دەدات و کار لەسەر ئەو دەقە ئەدەبییانە دەکات، کە پرسی ژینگە تەوەرەی سەرەکیی داهێنانە هونەرییەکەیانە. توێژەران و ڕەخنەگرانی ڕەخنەی ژینگەیی ئەو دەقانە دەخنە بەر تیشکی لێکۆڵینەوە، کە نیگەرانییەکانی ژینگە دەردەخەن و ئەو ڕێگا جیاوازانە دیاریدەکەن، کە تێیدا ئەدەب بە شێوازێکی تایبەت مامەڵە لەگەڵ ژینگە و سروشتدا دەکات.

تیۆری ڕەخنەی ژینگەیی وەکو لقێکی نوێ لە ڕەخنەی ئەدەبی، مێژووی دەرکەوتن و سەرهەڵدانی بە شێوەیەکی هەڕەمەکی یان بێ هۆکار نەبووە. بەڵکو بە پێچەوانەوە، لە ژمارەیەک ڕووداو و چالاکییەوە سەرچاوەی گرتووە، کە لە ئەنجامی کارلێکی مرۆڤەکان لەگەڵ ژینگە و توێژینەوە لە سەری دروستبوون. ئەم بزووتنەوە نوێیە بۆ یەکەم جار لە کۆتایی سەدەی بیستەمدا لە ئەمریکا دامەزراوە و دواتر بۆ زۆربەی وڵاتانی جیهان گواستراوەتەوە بە تایبەتی لە سەدەی بیست و یەکدا. ئەم تیۆرە ڕەخنەییە لە کاتی شیکردنەوەی دەقی ئەدەبیدا، سەرنجەکەی لەسەر لایەنی دەرەوەی دەقە، واتە ژینگەکەی و زۆر تیشک ناخاتە سەر ڕووکاری ناوەوەی دەق.

لە ڕەخنەی ئەدەبیی کوردیدا ئەم تیۆرە زۆر تازەیە تەنها چەند توێژینەوەیەکی کەمی لەم ساڵانەی دواییدا لەسەر کراوە. ئەم توێژینەوە بە ناونیشانی 'شیکردنەوەی چەند دەقێکی شیعری بەپێی تیۆری ڕەخنەی ژینگەیی' مەوداکەی تەنها سنووردارە بە شیکردنەوەی ڕەخنە ژینگەییەکانی شاعیران" کەریم دەشتی، کەژاڵ ئەحمەد، دلاوەر قەرەداغی"

ناونیشانی ئەم توێژینەوەیە تیشکدەخاتەسەر تیۆری ڕەخنەی ژینگەیی، کە گرنگییەکی زۆری لە گەشەسەندنی ئەم دواییانەی ڕەخنەی ئەدەبیدا هەیە. لەم توێژینەوەیەدا بە ڕێبازی وەسفی شیکاری کارمان کردووە. واتە دەقە شیعرییەکان دوای وەرگرتنیان ڕاستەوخۆ شیکراونەتەوە.

ناوەڕۆکی توێژینەوەکە لە دوو بەش پێکهاتووە، بەشی یەکەم زاراوە و چەمک و گرنگیی ڕەخنەی ژینگەیی دەگرێتەخۆ. لە بەشی دووەمدا، چەند دەقێکی شیعریی شاعیران "کەریم دەشتی، کەژاڵ ئەحمەد و دلاوەر قەرەداغی"مان بە پێی بنەماکانی ئەم تیۆرە شیکردۆتەوە. لە کۆتاییدا ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان و پوختەی توێژینەوەکە بە زمانەکانی عربی و ئینگلیزی خراوەتەڕوو.

بەشی یەکەم: زاراوە و چەمکی ڕەخنەی ژینگەیی و گرنگییەکەی:

یەکەم: زاراوەی ڕەخنەی ژینگەیی:

زاراوەی ڕەخنەی ژینگەیی کە لە ئینگلیزیدا 'Ecocriticism' ی بۆ بەکاردێت لە دوو بەش پێکدێت: وشەی ئیکۆ'Eco' مانایەکی هاوبەشی هەیە لە نێوان ئیکۆلۆجی و ئابووری، کە کورتکراوەی هەردوو وشەی 'Economy ،Ecology' یە، بۆیە لە ڕووی ئیتیمۆلۆجییەوە، یەکەم خوێندنی ژینگە و دووەمیشیان بەڕێوەبردن دەبێت. ژینگەناسان توێژینەوە لەسەر سیستەمە سروشتییەکان و ئابووریناسان توێژینەوە لەسەر سیستەمە مرۆییەکان دەکەن. کریتیسیزم 'Criticism' بە مانای ڕەخنە دێت (Glotfelty and Fromm,1996: vvi).

زاراوەی ڕەخنەی ژینگەیی یەکەم جار لە لایەن ڕەخنەگری ئەمریکی ولیام ڕوکێرت'William Ruekert' لە ساڵی '١٩٧٨' لە وتارەکەی 'ئەدەب و ژینگەزانی: تاقیکردنەوەیەک لە ڕەخنەی ژینگەییدا'

بەکارهات. ئاماژەی بە بەکارهێنانی ژینگە و چەمکەکانی بۆ خوێندنی ئەدەب کردووە (Dobie,2015:241).

لە وڵاتانی جیهاندا بەرانبەر زاراوەی ڕەخنەی ژینگەیی چەندان دەستەواژە و زاراوەی جیاواز بەکارهاتوون، لەوانە:

- لێکۆڵینەوەی کلتووریی سەوز (الدراسات الثقافية الخضراء= Green Cultural Studies).
- شیعریەتی ژینگەیی (الشعرية البيئية=Eco Poetics).
- ڕەخنەی ئەدەبیی ژینگەیی (النقد البيئى الأدبى= Environmental Literary Criticism).
- خوێندنی سەوز (الدراسات الخضراء - Green Studies).
- ڕەخنەی سەوز (النقد الخضراء= Green Criticism)(محمد، ٢٠١٨: ٤٣٢).

بە شێوەیەکی گشتی ئەو زاراوەیەی لە ئەمریکا پەسندە Ecocriticism 'ڕەخنەی ژینگەییە'، لە کاتێکدا زۆرجار لە بریتانیا زاراوەی Green Studies 'خوێندنی سەوز' بەکاردەهێنرێت، هەروەها لە ئەڵمانیاش زاراوەی Green Criticism 'ڕەخنەی سەوز' لە لێکۆڵینەوە ئەڵمانییەکاندا بەکاردەهێرێت (جیرارد،٢٠٠٩: ١٦).

ڕەخنەگرانی ژینگەیی پێشەنگ، لەوانە چێریل گلۆتفیلتی و هارۆڵد فرۆم (Glotfelty & Fromm) چەمکی ڕەخنەی ژینگەییان پێ باشترە، چونکە هەم کورت و هەم بە ئاسانی لە ناو ئاوێتەکانی وەک: هەڵوێستی ژینگەیی و ڕەخنەگرانی ژینگەیی بەکاردەهێنرێت (هەمان سەرچاوە،٢٠٠٩: ١٦). ئێمەش لەم توێژینەوەیەدا پێمان وایە زاراوەی ڕەخنەی ژینگەیی لە زاراوەکانی دیکە باشترە، لەبەر ئەمە ئەو زاراوەیە بەکاردەهێنین.

دووەم: چەمکی ڕەخنەی ژینگەیی:

نوێکاریی ڕەخنەی ژینگەیی لە تیۆری ئەدەبیدا، وای لە ڕەخنەگرانی ژینگەیی کردووە لەسەر چەمکێکی دیاریکراو بۆ تیۆری ڕەخنەی ژینگەیی ڕێکنەکەون، بە ڕوونی ئاماژەیان نەداوە مەبەستیان چییە. ئێمە لێرەدا هەوڵدەدەین ڕای چەند ڕەخنەگرێکی ژینگەیی بخەینەڕوو:

لاورێنس بوێڵ 'Lawrence Buell' وەک کەسێکی ژینگەپارێز، بەم جۆرە چەمکی ڕەخنەی ژینگەیی دەناسێنێت: "لێکۆڵینەوەیەکە لە پەیوەندیی نێوان ئەدەب و بارودۆخی ڕۆحیی کەسێکی پابەند بە ژینگەوە"(Buell,1996 :430). ئەمەش تێڕوانینێکی دروستە و ئاماژە بەوە دەکات، کە ڕەخنەی ژینگەیی تەنیا شیکردنەوەی سروشت نییە، لە دەقێکی ئەدەبیدا، بەڵکو ئەو جیهانبینییەیە، کە سەنتەر تێیدا ژینگەیە 'ئیکۆسێنتریک'، کە ئیتیکی ژینگەیی فراواندەکاتەوە. لە ژێر ڕێنمایی ئەم جیهانبینیە، مرۆڤ دەتوانێت ئەوە ببینێت، کە جیهان دەکرێت فۆڕم و ژینگەی دیکەش لەخۆبگرێت. توێژەران چێریل گلۆتفیلتی و هارۆڵد فرۆم، لە کتێبە هاوبەشەکەیاندا بە ناوی 'خوێنەری ڕەخنەی ژینگەیی- The Ecocriticism Reader' ناساندنێکی گشتگیرتریان بۆ چەمکی ڕەخنەی ژینگەیی پێشکەشکردووە، ئەم ناساندنە بەرفراوانتر لێکۆڵینەوەکان دادەپۆشێت و دوای ئەوان نزیکەی هەموو ئەو وتار و کتێبانەی لەم بوارەدا نووسراون، لەسەر بنەمای ڕەخنەی ژینگەیی لە پەیوەندیی نێوان ئەدەب و جیهانی فیزیکیدا بوون. ئەم توێژەرانە لە دەربڕینێکی دیکەی گشتگیردا بەم شێوەیە باس لە "ڕەخنەی ژینگەیی، مامەڵە لەگەڵ پەیوەندیی ئەدەب و ژینگە یان چۆنیەتی ڕەنگدانەوەی پەیوەندیی مرۆڤ، لەگەڵ ژینگەی فیزیکی لە ئەدەبدا دەکات"(Glotfelty and Fromm,1996: xviii). ئەوەی لێرەدا جیاوازە چۆنیەتیی ڕەنگدانەوەی پەیوەندیی مرۆڤە لەگەڵ ژینگەدا، ئەمە هەنگاوێکی گرنگ بوو، چونکە

ئاڕاستەی ڕەخنەی ژینگەیی لە بابەتێکی سیاسیەوە بۆ بابەتێکی هۆشیاریی ژینگەیی گۆڕی. هەروەها جۆن ئیستۆک'John Estok' باس لەوە دەکات، کە ڕەخنەی ژینگەیی زیاتر بە سادەیی خوێندنی سروشت یان شتە سروشتییەکانە لە ئەدەبدا، بەڵکو هەر تیۆرێکە پابەندە بە کاریگەری کردنی گۆڕان بە شیکردنەوەی کار و تیۆریان بە پێچەوانەی ژینگەی سروشتی و لایەنەکانی، لە بەڵگەنامەکانی ئەدەبیدا نوێنەرایەتیکراوە، کە بەشداری لە نەریتە ماددییەکان لە جیهانی ماددیدا دەکەن(Estok,2005:16-17).

بە سەرنجدان لە ناوەرۆکی ئەم چەمکانەی سەرەوە، بۆمان دەردەکەویت بەشێکی زۆر لە بۆچوونەکان لە یەک چوارچێوە و گۆشەنیگاوە، ڕوانیویەتیانە ئەم تیۆرە؛ ئەویش پەیوەندیی نێوان ئەدەب و ژینگەیە.

جۆرج جرارد لە شیکردنەوەی ئەو چەمکەدا دەگاتە ئەو ڕایەی ڕەخنەی ژینگەیی "چەشنێکە لە شیکاریی سیاسی، ئەمەش لەو گۆشەنیگایەوە، کە ڕەخنەگرە ژینگەییەکان شیکردنەوە کلتوورییەکانیان بەو ئەجێندایانەوە دەبەستەوە، کە کار بۆ پاراستنی ژینگە دەکەن" (جۆرج جرارد، ٢٠٠٩: ١٦). بە شێوەیەکی تریش دەتوانین بڵێین 'ڕەخنەی ژینگەیی ئەوەیە کە لە پەیوەندیی نێوان ئەدەب و ژینگە یان جیهانی سروشت دەکۆڵێتەوە'(Dobie, 2015 :241) باشتر وایە بڵێین 'ڕەخنەی ژینگەیی مامەڵە لەگەڵ پەیوەندیی نێوان ئەدەب و ژینگە یان چۆنییەتی جیاکردنەوەی پەیوەندییە مرۆییەکان لەگەڵ ژینگەی فیزیکی لە ئەدەبدا دەکات' (Tošić,2006: 43). ڕەخنەی ژینگەیی ئەو جۆرە ڕەخنەیەیە کە لەبەر ڕۆشنایی تیۆرێکی ژینگەیی، گرنگی بە لێکۆڵینەوەی تێکست و گوتارە ئەدەبییەکان دەدات، واتە لە نێو بەرهەمە ئەدەبی و هونەرییەکاندا، لە پێگەی ژینگە و سروشت و زەوی و شوێن دەکۆڵێتەوە، ئەمەش بە

مەبەستی خستنەڕووی ڕوانینی نووسەر و هونەرمەندان دەربارەی کێشە و بابەتەکانی ژینگە (حمداوی، ٢٠١١: ٢٩٧).

لە ڕەخنەی ژینگەییدا ئەدەب لە لایەکە و ژینگەش لە لایەکی دیکە، دیارە مەسەلەی ڕەخنەی ژینگەیی، بابەتێکە کە بە پێچەوانەی هەمیشە، لێکۆڵینەوەیەکی دیسپلینییە لە نێوان زانستە سروشتییەکان و زانستە مرۆڤایەتییەکان، ئەو بابەتانەی لەم بوارەدا باسکراون، تێکەڵبوونی بابەتە ماددییەکان 'ئیکۆلۆجی' و بابەتە ڕۆحییەکانن، کە هەردووکیان بەدوای یەک ئامانجدا دەکەون و بەشداری لە پاراستن و مانەوەی مرۆڤ دەکەن (پارساپور،١٣٩٢: ٨٨).

ڕەخنەی ژینگەیی بزوتنەوەیەکی ڕەخنەییی نوێیە، کە هەوڵدەدات ڕەخنە و تیۆری ئەدەبی بە پرسە ژینگەییەکانی ئەمڕۆوە ببەستێتەوە. پەیوەندیی نێوان زانستی ژینگەیی و ئەدەبیات دەخوێنێتەوە، ئەمەش بە بەکارهێنانی چەمکە ئیکۆلۆژییەکان بۆ ئەدەب. ئامانج لێی لێکدانەوەی پرسە ژینگەییەکان و ڕەخنەی ئەدەبییە بە تیشک خستنە سەر شیکارییەکانی نوێنەرایەتیی ئەدەبی سروشت لە تێکستە ئەدەبییەکاندا و سازانی ئەدەبی قەیرانی ژینگەیی لە گوتارە ئەدەبییەکانی ژینگەدا (Banerjee,2021:12).

سێیەم: گرنگی تیۆری ڕەخنەی ژینگەیی:

تیۆرەکانی ڕەخنەی ئەدەبی هەر یەکەیان لە ڕوانگەی خۆیەوە خوێندنەوە بۆ دەق دەکات. بۆ نموونە دەقێک ژینگە و سروشت و هۆشیاریی ژینگەیی زۆری تێدا بێت بۆ ڕەخنەی ژینگەیی گونجاوترە. ڕەخنەگری ژینگەیی ساندیپ 'Sandip' دەڵێت: "بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی قەیرانە ژینگەییەکانی ئەم سەردەمە، تیۆری ڕەخنەی ژینگەیی ڕۆڵێکی زۆر گرنگ دەبینێت لە دروستکردنی هۆشیاریی ژینگەیی لە نێو خوێنەراندا.

خوێنەرانی ڕەخنەی ژینگەیی بە شێوەیەکی جیاواز لەوانی دیکە، سەیری جیهانی سروشتی دەکەن. ئەوان سەرنجی ڕەخنەییانەی ئێمە لە هۆشیاریی ناوەکییەوە دەگۆڕن بۆ هۆشیاریی دەرەکی. سەرەنجام ئەو بیرۆکەیە ڕەتدەکرێتەوە، کە هەموو شتێک بە شێوەیەکی کۆمەڵایەتی یان زمانەوانی ڕێکخراوە، بەڵکو وامان لێدەکات، کە بڕوا بکەین کە سروشت لە ڕاستیدا هەیە و لە سەرووی ئێمەوەیە، بەڵام لەگەڵ ئێمەدایە و ڕەنگە بە شێوەیەکی مەترسیدار کاریگەریمان تێبکات، ئەگەر مامەڵەیەکی ناتەندروستی لەگەڵدا بکەین" (Mishra, 2016: 168). ڕەخنەی ژینگەیی، بە گرنگییەوە ڕێنوێنیمان دەکات بۆ ئەوەی شیکاری بۆ جیهانی دەوروبەرمان بکەین و بە چاوێکی ڕەخنەییەوە سەیری ئەو نەریتانە بکەین، کە بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ سروشت لە کۆمەڵگەدا بەکاردەهێنرێن.

ڕەخنەگری ژینگەیی مەنوج کومار 'Manoj Kumar' باس لە پەیوەندیی ڕەخنەی ژینگەیی و دەق دەکات و دەڵێت: تیۆری ڕەخنەی ژینگەیی هاوکاریمان دەکات، لە شیکردنەوەی هەر دەقێک لە ڕێگەی لێکدانەوەی شێوازی وێناکردنی سروشت لە لایەن نووسەرەوە. لە ڕێگەی ئەو کارەوە، دەکرێت ژمارەیەک پرسیار وەڵامبدرێنەوە، لەوانەش: لەم دەقەدا سروشت چۆن بەرجەستەکراوە؟ کات و شوێنی دەقەکە چ پەیوەندییەکی لەگەڵ ژینگەدا هەیە؟ چۆن ڕەوانبێژی بۆ خستنەڕووی سروشت بەکارهێنراوە؟ چۆن پرسی قەیران و کارەساتە ژینگەییەکان، لە کلتوور و کارە ئەدەبییەکاندا ڕەنگیانداوەتەوە؟ ئایا ڕۆڵی ژن و پیاو بەرانبەر ژینگە چ جیاوازییەکی لەم شانۆ، فیلم، ڕۆمان، دەقدا... هەیە؟ لە هەڕەمی هێز و دەسەڵاتدا، شوێنی ژینگە لەو بەرهەمەدا دەکەوێتە کوێوە؟ لەو کارە ئەدەبییەدا چۆن پەرە بە ژینگە دراوە یان چەوسێنراوەتەوە؟ چ پەیوەندییەکی هاوبەش لە نێوان کێشە و مەینەتی خەڵک 'ژنان، کەمینەکان، کۆچبەران و هتد' و شێوازی مامەڵکردن لەگەڵ زەویدا هەیە؟ بە

وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە، دەتوانین لە بیرۆکە پەیوەندیدارەکانی تیۆری ڕەخنەی ژینگەیی و گرنگییەکەی بگەین(Kumar, 2017: 3).

تیۆری ڕەخنەی ژینگەیی گرنگیی زۆری هەیە، هەر بۆیە ڕەخنەگری ژینگەیی جۆزێف لیسۆن (Joseph Leeson) پێیوایە ڕەخنەی ژینگەیی لە دەورەوبەرێکی دیاریکراوی ڕەوانبێژی و قسەڕاکێشدا دروست دەبێت، بە تایبەتیش لە سەروبەندی دەرکەوتنی گومان لە بیردۆزەکانی سەدەی بیستەم، لەسەر نرخی بەکارهێنانی ناڕەزایی سیاسیی کردەییانە. چۆن دەکرێت بەڵێنی ڕەخنەی ژینگەیی بۆ دروستکردنی بەرهەڵستکاری بکەین بە بیردۆز، لە کاتێکدا کە فۆکۆلت و هیجەرەکانی جیهان ڕوونیان کردووەتەوە کە تا چ ڕادەیەک ئاسانە ئەو بەرهەڵستکارییە لە ڕێگەی هێزی ژینگەوە دروستبکرێت؟ چ جۆرە ستراتیجییێک پێویستە بگیرێتەبەر بۆ ئەوەی خۆمان لە بێهیوابوون و قبووڵکردنی کوێرانەی ئەمری واقیعی ژینگەیی بەدووربگرین. دووبارە، دەکرێت چی بکرێت؟ جۆزێف لیسۆن 'Joseph Leeson' پێیوایە، کە دەبێت ڕەخنەگــرە ژینگەییەکان کۆشش بکەن، بۆ ئەوەی خۆیان لە هەبوونی یەک ڕوانگەی هاوبەش بەدووربگرن. بەڵکو پێویستە ڕەخنەگرانی ژینگەیی سوود لە مشتومڕی تایبەت بە کۆتایی جیهان ببینن، بۆ ئەوەی دژی 'بیرمەندەکانی قۆناغی پاش بونیادخوازیی وەکو مایکل فۆکۆڵت و مارتن هیجە' بوەستنەوە، کە کاریگەرییان خستووەتە سەر هەندێ ڕەخنەگری ژینگەیی و وایان لێکردوون، لە گوتاری بکوژانە پاشەکشە بکەن (Leeson,2012:5). تیۆری ڕەخنەی ژینگەیی دەتوانێت یارمەتیدەرێکی زۆر گرنگ بێت، لە تێگەیشتنی ئەدەبیاتی ئەو ناوچانەی، کە سروشت بەشێکی دانەبڕاوە، لە ئاین و کلتووری ئەو کۆمەڵگایانە.

بە لەبەرچاوگرتنی خەم و نیگەرانیی مرۆڤایەتی لە سروشت و ژینگە، گرنگیی ئەم بوارە بەساڵانی پێشوو بەراوردناکرێت؛ هەموو ئەو بابەتانە،

که له ڕەخنەی ئەدەبیدا بەرزدەکرێنەوە، یەکێک لە بایەخە کۆمەڵایەتی، دەروونی، سیاسی، جێندەری، ئابووری و مێژوورییەکانن، بەڵام نیگەرانیی ڕەخنەی ژینگەیی، نیگەرانیی ژینگە و پاراستنی ژینگەن، لەگەڵ ئەوەشدا هەر چەند بخوازین لە ڕۆڵی هونەر و ئەدەبدا، بەڵام ناتوانین نکۆڵی لە کاریگەریی سروشت لەسەر پێکهاتنی کاری ئەدەبی بکەین، دەکرێت بڵێین ڕەخنەی ژینگەیی، پەیوەندیی نێوان مرۆڤ و سروشت و هەروەها نێوان کلتوور و سروشت بەرجەستە دەکات. دوای سەرهەڵدانی ڕەخنەی ژینگەیی لە وڵاتانی ڕۆژئاوا، ژمارەی ئەو کارانە کە لەسەر ژینگە نووسراون، دراماتیکی زیادیکرد.

بەشی دووەم:

شیکردنەوەی چەند دەقێکی شیعری بەپێی بنەماکانی تیۆری ڕەخنەی ژینگەیی:

لەم بەشەدا هەوڵدەدەین بنەماکانی ڕەخنەی ژینگەیی باسبکەین، لەگەڵ هەر بنەمایەکدا بە شێوەیەکی پڕاکتیکی چەند دەقێکی شیعریی 'کەریم دەشتی، کەژاڵ ئەحمەد و دلاوەر قەرەداغی شیدەکەینەوە، کە زیاتر کێشەکانی مرۆڤیان پەیوەست بە سروشت و ژینگە وروژاندووە و داوای پاراستنی ژینگەیان کردووە لە بەرانبەر دیاردەی پیسبوونی ژینگە، لە هەرسێ ئاستی وشکایی و ئاوی و ئاسمانیدا. هەوڵدەدەین، لە ڕوانگەی ژینگەدۆستیی خۆمانەوە خوێندنەوە بۆ دەقە شیعرییەکان بکەین بەپێی بنەماکانی ڕەخنەی ژینگەیی:

یەکەم: پاراستنی ژینگەیی:

ڕێژەیەکی بەرفراوانی خەڵک گرنگی بە پرسە ژینگەییەکانی وەکو گەرمبوونی جیهان و پیسبوونی ژینگە دەدەن، بەڵام خوازیارن بۆ

هێشتنەوە و باشترکردنی ستانداردی ژیانیان "ئەو کەسانەی بایەخ و گرنگی بە مەترسییەکانی ژینگەیی دەدەن جەخت لە سەر بەرزربوونەوەی پلەکانی گەرما و پیسبوونی ژینگە دەکەنەوە و حکومەت بە بەرپرسیار دەزانن بۆ ئەوەی چارەسەری بۆ ببینێتەوە لەگەڵ ئەو قەیرانانەی، کە پەیوەستن بە سەرچاوەکانی سروشتی و لەوانەشە بە هیچ شێوەیەک ئامادەنەبن بۆ ئەنجامدانی گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی لە جۆری ژیان، بە مەبەستی باشترکردنی ڕەوشەکە (Scheese,1994:10-6).

خەڵکێکی زۆر شێوازی ژیانی لادێ بەهادار دەکەن، پیاسەکردن بە دەشت و دەر یان هەڵدانی خەیمە لە دەشت و دەردا، یان ئەندامانی یەکێک لە ڕێکخراوە ژینگەییەکان. ئەوان دەکرێت گرنگی بدەن بە دەگمەنی یاخود کەمە سەرچاوە سروشتییەکان یان پیسبوونی ژینگە، بەڵام ئەوان چاویان لە ڕێکخراوە حکومی و ناحکومییەکانە، نموونەش بۆ ئەمە ڕێکخراوە خێرخوازییەکانە بە مەبەستی دەستەبەرکردنی چارەسەرییەکان و بە تایبەتیش چارەسەرییە تەکنەلۆژییەکان. هیواکانیان بۆ بەرتەسککردنەوەی گەشەی دانیشتووان بە شێوەیەکی سەرەکی وەکو کێشەیەک تەماشادەکرێت بۆ وڵاتە تازە پێگەیشتووەکان، کە ئەمەش خۆی دەبینێتەوە لە کەمپینەکانی پلانی خێزانی بەدەر لە پڕۆسەی ڕاگرتنی نەوە بە سپۆنسەری حکومەت.

زۆرێک لە پشتیوانە زانستییە دیارەکانی پاراستنی ژینگەیی وەکو ڕەیشڵ کارسۆن، پاوڵ و ئەنا ئیرلچ، ئی ئۆ ویڵسن و ستێفان شنایدەر پشتگیریی ئەم ڕۆڵە دەکەن بۆ زۆرترین بەشی، هەرچەندە لە ڕووی فەلسەفەی ژینگەیی و ڕەخنەوە، ژینگەپارێزی هەندێک بەرگریکاری سیستەماتیکی دۆزیوەتەوە. کتێبی خەیاڵە سەوزەکان '١٩٩٤' ی مارتن لویس هەڵدەستێت بە تێکەڵکردنی هێرشێکی بەهێز، لەسەر ڕەوتی ژینگەپارێزیی توندڕەو، لەگەڵ پرۆگرامی چاکسازی، کە جەخت لەسەر

ڕۆڵی زانست، تەکنەلۆجیا و حکومەت و گۆڕانی سیاسەت دەکاتەوە. لێرەدا هەوڵدەدەین لەسەر زەوی لەلایەن مرۆڤەوە بە نموونەی شیعری باس لەو مەترسییانە بکەین، کە ڕووبەڕووی ژینگە و ئاژەڵ و ڕووەک دەبێتەوە. لەم بارەیەوە:
کەریم دەشتی دەنووسێت:

ئەو سەر زەمینە
هەتا چاو هەتەری ئەکرد ئاگر بوو
ئاسمان و زەویی
لەسەر جەنگاوەرە بێ تیرو کەوانەکان داخرابوو
سەرچاوەی ئاوی خودا
لە باڵندە و ئاسکەکان کوێر بووبۆوە
هەر درەختە مەشخەڵە ئاگرێکی پێوە هەڵواسرابوو
شەوانە ئەو ناوە لە ئاهەنگی یاخۆسی گریک ئەچوو
(دەشتی کەریم، بەرگی سێیەم،٢٠٢٠: ٣٨٩)

شاعیر بە زمانێکی سادە باسی ئاگرکەوتنەوەی دەکات و دەڵێت: کاتێک ئاگر لەسەر زەوی کەوتەوە، بوو بە هۆی سووتانی پووش و پاوان و دار و درەخت و ڕەز و باخ، هەروەها بوو بەهۆی پیسکردنی دەشت و دەر و ڕووبار و هەوا، پیسکردنی خاک و خۆڵ. بەداخەوە بە هۆی بەرزبوونەوەی پلەی گەرمی 'ئاگر' ەوە زیندەوەرەکانی سەر زەوی هەموویان ڕووبەڕووی مەترسیی سووتان بوونەوە، واتە زیندەوەرە بێدەسەلاتەکان لە پێناو ژیاندا جەنگاون، لەگەڵ ئەوەی، کە دەرگای ئاسمان و زەوییان لێداخرابوو بەهۆی بەرزبوونەوەی پلەی گەرمی، دووکەڵ بەری ئاسمانی گرتبوو، ئەمەش بووەتە هۆی پیسبوون و تێکچوونی ژینگە لە لایەک، لە لایەکی دیکەشەوە کاریگەری کردووەتە

سەر نەبارینی باران، کە بووەتە هۆی کوێربوونەوەی کانیاو و ڕووبارەکان، ئەمەش بووەتە هۆی لەناوچوونی باڵندە و ئاسکەکان. ئاگرگرتنی درەختەکان و ڕووناککردنەوەی دەوروبەری خۆیان شەوانە ئەو ناوەی وەکو چراخان لێکردووە.

ئەگەر لە ڕوانگەی یەکێک لە بنەماکانی ڕەخنەی ژینگەیی، کە پاراستنی ژینگەیە شیکردنەوە بۆ ئەم دەقە شیعرییە بکەین دەبینین بەرزبوونەوەی پلەی گەرما و کۆنترۆڵ نەکردنی ئاگرەکە لە ئەستۆی حکومەتدابووە، کە ژینگەی پیسکردووە. پێویست بوو زوو ئاگرەکە کۆنترۆڵکرابایە بۆ ئەوەی ڕووەک و ئاژەڵ و باڵندە تووشی قەلاچۆکردن نەبنەوە لەسەر زەوی. لێرەدا بۆ ڕوونکردنەوەی زیاتر نموونەیەکی دیکەی شیعری شاعیر'کەژاڵ ئەحمەد' دەهێنینەوە، کە ڕەنگدانەوەی ئەم بنەمایەی تێدا دەرکەوتووە بەم شێوەیە:

کەژاڵ ئەحمەد دەڵێت:

باران ...
پێکەری چرای بروسکە و
ڕادیۆی گرمە و
کوژێنەرەوەی دەفتەری وشکاییە
گریانە بۆ ئەو هەموو بەپێوە ڕاوەستانەی دار و
ئەو هەموو دانیشتنەی بەردا!
بووژێنەرەوەی دنیایە و بکوژی من.

(ئەحمەد کەژاڵ، ٢٠٠٦: ٦٦)

باران چرای ڕووناکی دادەگیرسێنێت و برووسکە و گرمەگرمی هەورەکان وشکایی و وشکەساڵی دەکوژێنێتەوە و دنیا تەڕ دەکات. شاعیر

دەیەوێت لە ڕێگەی ناوەرۆکی ئەم دەقەوە بە ئێمەی مرۆڤ بڵێت: باران بۆ ژینگە دەگریت، کە ئێمەی مرۆڤ وێرانمان کردووە. باران بۆ وەستانی هەمیشەیی دار و دانیشتنی بەردەوامی بەرد دەگریت، کە پێکهاتەی سروشت و ژینگەن. بارینی باران دونیا دەبووژێنێتەوە و لە وشکبوونەوە و وشکایی زەوی و وەرزەکانی ساڵ ڕزگارمان دەکات. ئێستا ئێمە نەک هەر بۆ سروشت و ژینگە ناگرین، بەڵکو لە دوای مامەڵەمان لەگەڵ ئۆتۆمبێل و بازرگانی و تەکنەلۆژیا، سروشت و دارستانمان وێرانکردوون، خەریکە مەترسی بەبیابانبوون دەبێتە بابەتێکی جددی. ڕۆژانە لەبری گریانی کەژاڵی شاعیر بۆ بەپێوە وەستانی درەخت، پاشماوە و پلاستیک و ئاگر و مشار دەخەینە ژێر درەختەکان و ژینگە پیس و وێراندەکەین و نایەڵین دار و درەخت بۆ هەمیشە بەپێوە بوەستن هەڵدەستین دەیانبڕینەوە. بەمجۆرە کاتێک سەیری هەستی شاعیران دەکەین، دەبێت هەڵوەستەیەکی قووڵ بکەین، کە ئێمە ئەوەندە دۆستی ژینگە و عاشقی سروشتین، چۆن دەبێت ئێستا ڕێگا بەخۆمان بدەین ژینگە پیس و وێران بکەین؟

شاعیر لێرەدا سەرنجمان بۆ لای بابەتێکی گرنگی ژینگەیی ڕادەکێشێت، ئەویش وشکایی و وشکەساڵییە، بە هۆی وشکەساڵییەوە ژینگە وێراندەبێت و هاوسەنگیی ژینگەیی تێکدەچێت ئەمەش وا دەکات، ئەو ئاژەڵ و مەل و باڵندە کێوییانەی، کە خۆیان ئازادن و کۆیلەی مرۆڤ نین، تا ئاویان بۆ پەیدابکەن، بەرەو لەناوچوون دەچن، هەروەها ڕووبەری فراوانی سەوزایی دەکەوێتە بەردەم هەڕەشەی وشکبوون و لەناوچوون بە هۆی وشکبوونی ئاوی چەم و ڕووبار و سەرچاوەی کانیاو و بیرەکانەوە.

دووەم: ژینگەزانیی قووڵ (:Deep Ecology):

زاراوەی ژینگەزانیی قووڵ لەلایەن فەیلەسووفی نەرویجی ئەرنی نەیس لە ساڵی '١٩٧٣'دا بە ئەدەبی ژینگەیی ناسێندرا(Dreese,2002:16). کە دواتر ئەم زاراوەیە بوو بە یەکێک لە دیارترین بنەماکانی ڕەخنەی ژینگەیی. لایەنگرانی ئەم ئاراستە ژینگەییە پێگەیەکی بەرز و جەوهەری بۆ مرۆڤ و زیندەوەرانی دیکە دادەنێن و باوەڕیان وایە، کە جیهانی سروشتی فراوانە و بریتییە لە کۆمەڵێک پەیوەندیی چڕی نێوان بوونەوەرە زیندووەکان و ناشێت لە ناو ئەو سیستمە ژینگەییەدا مرۆڤ هەڕەشە لە بوونەوەرەکانی دیکە بکات، تەنانەت لە خۆیشی، بەڵام بە پێچەوانەوە، مرۆڤ هەم کەوتە قڕکردنی بوونەوەری تر و ئازاردانی باڵندە و ئاژەڵ، هەڕەشەکردنیش لە خۆی، بەهۆی ئەو تەکنۆلۆژیایەی، کە خۆی خاوەنیەتی و مەترسی بۆ سەر ژیانی خۆیشی پێ دروستکردووە (بەرزنجی،٢٠٢٠: ٤٠). هەندێک لە ڕێبەرە سەرەکییەکانی ژینگەزانیی قووڵ بریتین لە "ئەرنی نەیس، گاری سیندەر، بیل دێڤاڵ، جۆرج وۆرویک فۆکس لاوریتی شاعیری ژینگەزانیی قووڵ. شاعیری هەرە دیار و سەرمەشقی بنەمای ژینگەزانیی قوڵ بریتییە لە گاری سنایدەر"Gary Snider"

ئەم بنەمایەی ئەرنی نەیس دەیخاتەڕوو بە تایبەتی هەوڵی "ساغ و سەلامەتی و پەرەسەندنی ژیانی مرۆڤ و غەیرە مرۆڤ لەسەر زەوی دەدات" مرۆڤ مافی نییە تەنها لە پێناوی پێداویستیی زیندەدا، ئەم دەوڵەمەندی و فرەبوونە کەمبکاتەوە. دەخالەتی مرۆڤی ئێستا لە جیهانی غەیرە بەشەردا زۆرزۆرە و بارودۆخەکەیش خراپتر دەبێت (النشار، ٢٠١٥: ٩٠).   ئەخلاقیش لای ئەم گرووپە تەنها بە مرۆڤەوە پەیوەست نییە، یا هەر بە گرنگیدان بە ئاژەڵ و ڕووەک، بەڵکو دەبێت بوونەوەرە نازیندەکانیش بگرێتەوە، واتە پەڕینەوە لە زانستی ئەخلاقیی مرۆڤایەتییەوە

بۆ گەیشتن بە زانستی ئەخلاقیی زەمینی، تاکو ئەخلاقەکە هەموو شتی سەرزەمین بگرێتەوە، ئاو و ڕووەک و ئاژەڵ و داروبەردیش، بۆئەوەی مرۆڤ لە گەورەیەکی تێکشکێنەری ناو زەوییەوە ببێت بە ئەندامێکی ئاسایی، چونکە مرۆڤ تەنها لە ناو کۆمەڵگەدا ناژی، بەڵکو لەناو کیانێکی زەمینیشدا دەژی (بەرزنجی،٢٠٢٠: ٤١).

شوێنکەوتووانی ژینگەزانیی قووڵ داوای گۆڕان لە مرۆڤ سەنتەرییەوە بۆ بەهاکانی سیستەمی ژینگە سەنتەری دەکەن لە توێژینەوە ئەدەبییەکاندا (Bressler,2011:232) ڕادیکاڵەکان دژی سەنتەریزمی مرۆڤی دەوەستنەوە و دەگەنە بەرزکردنەوەی دروشمی سەنتەریزمی ژینگەیی، ئەمەش بۆ دروستکردنی یەکسانی نێوانیان. ئەمانە پێیاندەگوترێت ژینگەزانیی قووڵ و لایان وایە، کە هەموو لایەنەکانی دیکە، ئەوانەی باسی ژینگەیان کردووە، بەلای سەرەوری و سەنتەریزمی مرۆڤدا دایانشکاندووە، بە ئاشکرا و ناڕاستەوخۆ بەلای ئەوەدا چوون، کە مرۆڤ بە پلەیەکی بالاتر، لە هەموو مەخلووقاتی سەرزەمین بەنرختر دابنێن، بۆیە بزوتنەوەی ئیکۆلۆژیی قووڵ هەوڵدەدات بەرژەوەندیی ئەو بوونەوەرانەی تر 'ئاژەڵ، باڵندە، ڕووەک' و نرخی فیعلییان لە ئاستێکدا دابنێین هەمان گرنگی و نرخی مرۆڤی هەبێت، ئیتر بۆ ئەوەی چیتر ژینگەی سروشتی، تەنها وەک سەرچاوەیەک سەیرنەکرێت و بۆ بەدیهێنانی ئامانجی مرۆڤ خۆی بەکارنەبرێت. شوێنکەوتووانی ژینگەزانیی قووڵ یان مەزهەبی سەوزی تۆخ، وا دەبینن "کە بیری چەقبەستن بەدەوری ژینگەدا، پێویستی بەوەیە لە ڕەگەوە بگۆڕدرێت. ئەو بونیادە هەڕەمییە دەسکاریبکرێت کە مرۆڤ وەک گەورە لە پۆپەدا بێت، ئەمە پێچەوانەی شوێنکەوتووانی مەزهەبی سەوزی تەنکەڵەوەیە، کە پێیانوایە دەبێت خۆمان لە بۆچوونێکی وەها بپارێزین مرۆڤ وەک گیاندارەکانی تر نەبینین، چونکە مرۆڤ بەهۆی عەقڵ و ئەو کەرەستە و ئامێرانەوە، کە دروستیکردوون دەسەڵاتێکی گەورەی بەسەر سروشت و

بوونەوەرەکانی نێو سروشتدا هەیە ئەویش بەرپرسە لە پاراستنی سروشت و بوونەوەرەکانی ناوی" (بەرزنجی،٢٠٢٠: ٤٣). لە ئێستادا ژینگەزانیی قوڵ کاریگەرترین بنەمای ڕەخنەی ژینگەییە، چونکە لە دەرەوەی بازنەی ئەکادیمی ئیلهام دەبەخشێــت بە چەندین چالاکوان لە ڕێکخراوەکانی وەکو هاوڕێی زەوی، زەویی یەکەم جار، شوانی دەریا (هەمان سەرچاوە: ٤٤).

دلاوەر قەرەداغی لە دەقی شیعری 'لە چاوتروکانێکدا سەری وڵاتم سپی بوو' دا بۆ زامە سارێژنەبووەکانی کیمیایی بارانی هەڵەبجە دەڵێت:

لەویٚ بووی ئەو ڕۆژەی
شاخ گریا و
کانی قوڵپ قوڵپ زریکاندی و
تریٚ هیٚشوو هیٚشوو وەری؟
(قەرەداغی دلاوەر،٢٠٢٠: ١٣٥)

هەمووومان دەزانین کە شاخ ناگری و کانی نازریکێنیٚ، بەڵام ئەوە شاعیرە و لە ڕێگەی بیرێکی ژینگەزانیی شیعرییەوە دەیەویٚ پێمان بڵێت ئەو زامە بەسۆیە سروشتیشی وەکو مرۆڤ هەڵوەراند. کاریگەریی ئەو گازە کیمیاییە سروشتی جوانی شاخەکانی تێکدا و ئاوی پاکی کانیاوەکانی پیسکردوو و درەختەکانیشی وشککرد و بەرەکەیانی هەڵوەراند. ئەگەر لە ڕوانگەی ژینگەزانیی قوڵەوە بڕوانینە ئەم کۆپلە شیعرە ئەوە بیرێکی ژینگەزانییانەی قوڵمان بەرچاو دەکەوێت لەوەدا شاعیر جیاوازی نەکردووە لە نێوان مرۆڤ و گیانەوەر و ڕووەک کە لەیەک بازنە و سیستەمی ژینگەیی هاوبەش و یەکساندا دەژین هەموویان ئەو زامە زامداری کردوون. شاعیر بە دیدێکی دۆستانەی یەکسانەوە لە هەموویان دەڕوانێت.

کەژاڵ ئەحمەد لە دەقی شیعری وەسێتنامەی زەویدا دەڵێت:

به من چی
دۆزینەوەی کارەبا
چوونە سەر مانگ
ناردنی هەسارەی دەستکردت
بۆ ئاسمان؟!
پێشبینی سەیری تۆ
بۆ باران و بوومەلەرزە و
ئاڕاستەی رەشەبا ؟!
کەمن هەموو ژیانی تۆم
تۆ چیت بۆ من
داهێنەری کوورەی ئەتۆم
پاداشتم ئەوەیە
دەمکەیتە پیسترین زبڵدان
قانگم دەدەیت بە دووکەڵ و
وەکو تەپڵەک پڕم دەکەیت لە سوتووی جەنگ!
(ئەحمەد کەژاڵ، دیوانی من دەبێت خۆم بسمیلبکەم،٢٠١٤: ١٧).

شاعیر لەسەر زاری زەوییەوە بە مرۆڤی هاوچەرخ دەڵێت: هەموو پێشکەوتنە زانستی و تەکنەلۆجییەکانت لەسەر حیسابی وێرانکردن و تێکدانی زەوییە. سەرچاوە زانستییەکانی بواری ژینگەزانی ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن پێشکەوتن و داهێنانە زانستی و تەکنەلۆجییەکان لەگەڵ سوود و ڕووە باشەکانیان، چەندان کێشەی ترسناکیان بۆ ژیان و سروشت و زەوی هێناوەتە ئاراوە کە ترسی وێرانکردنی زەوی و تێکڕای ڕواڵەتەکانی

ژیانی لێ دەکرێت (محمد،٢٠١٨: ٤٤٠). دیارترین کێشەکانیش بریتین لە گەرمبوونی زەوی، کونبوونی چینی ئۆزۆن، پیسبوونی هەوا، پاشماوەی چەکی ئەتۆم... هتد. ئەگەر لە ڕوانگەی بنەماکانی ڕەخنەی ژینگەییەوە بڕوانینە ئەم کۆپلە شیعرەی کەژاڵ ئەحمەد کە خاوەن ڕوانینێکی ژینگە و مرۆڤ دۆستانەیە، کێشەی زەوی و ژینگە دەکاتە ناوەرۆکی ئەزموونی ئەدەبیی دەقەکەی، ئەو هەڵوێست و ڕوانینەی شاعیر هاوڕایە لەگەڵ هزر و هەڵوێستی ئاراستەی "ئەخلاقی بەرپرسیارێتی کە باڵێکی نێو فەلسەفەی ژینگەزانییە و فەیلەسووفی ئەڵمانی هانس جۆناس "نوێنەرایەتی دەکرد و زیاتر داوای ڕاگرتنی هاوسەنگی لە نێوان ژینگە و پێداویستییەکانی مرۆڤ دەکرد" (النشار، ٢٠١٥: ١٢).

سێیەم: فیمینیزمی ژینگەیی (Ecofeminism):

یەکێک لە بنەماکانی ڕەخنەی ژینگەیی فیمینیزمی ژینگەییە، کە نووسەری فەرەنسی فرانسوا ئیوبۆن بەکاریهێناوە بە واتای پەیوەندیی نێوان ژن و ژینگە(Merchant,1992:184). بیرمەندانی فیمینیزمی ژینگەیی تیشک دەخەنەسەر بیرۆکەی جێندەر بۆ شرۆڤەکردنی پەیوەندیی نێوان مرۆڤەکان و جیهانی سروشتی(MacGregor,2006: 286) پێیان وایە ژنان دراونەتە پاڵ سروشت و مادده و هەست و سۆز و تایبەتی لە کاتێکدا پیاوان دراونەتە پاڵ کلتوور و نامادیگەرای و ژیری (*Davion*,1994:9)، ئەمەش وای کردووە ژنان لەبارەی سروشتەوە بە شێوەیەکی جیاواز بنووسن، بەمەش زیاتر ڕەوتی ئیکۆلۆژی دەورووژێنێت، کە تەنها بەوەوە ناوەستێت ژن لەگەڵ سروشتدا لێکبچێت و بگونجێت، بەڵکو لەڕووی مافەوە بەرەنگاری هەموو دیاردەیەک دەبێتەوە، کە سروشت و ژن وەک یەک دەکات بە ئامانج بۆ چەوساندنەوە، ئەم چەشنە ژینگەزانییە، چەوساندنەوەی سروشت لە

هەموو مرۆڤایەتیدا نابینێتەوە بەڵکو لە ئارەزووی ڕەگەزێکدا دەیبینێتەوە 'پیاو' ، چونکە دەیەوێت دەستبەسەر ژن و سروشتدا بگرێت.

گریمانە سەرەکییەکەی ئەم بنەمایە پێیوایە کە ژنان پەیوەندییەکی تۆکمەیان، لەگەڵ سروشت و ژینگەدا هەیە، جۆرە سیفات و خەسڵەتێکیان هەیە لەوانەیە ببێتە هۆی چارەسەری عەقلانی و گرەنتیتر بۆ هەردوو ژیانی ئاژەڵی و گژ و گیاکان(Scheese,1994:10-6).

فێمێنزمی ژینگەیی جەخت دەکاتەوە لەسەر دادگەریی ژینگەیی بە شێوەیەک بەرەو پلەیەکی بەرزتری دەبات، نووسەر و مامۆستای فێمێنست یەنسترا کینگەوە، کە پێیوایە سیستەمێکی ژینگەیی هاوسەنگ و تەندروست، کە مرۆڤ و زیندەوەرەکانی تری بەدەر لە مرۆڤ لەخۆبگرێـت دەبێـت یاخود پێویستە جۆراوجۆری لەخۆبگرێـت. لە ڕووی زانستی ژینگەییەوە پرۆسەی ئاسانکردنی ژینگەیی، هەروەکو پیسبوونی ژینگەیی کێشەیەکی گرنگە. ئاسانکردنی بایۆلۆجی، بۆ نموونە، لەناوبردنی هەموو زیندەوەران هاوتایە لەگەڵ کەمکردنەوەی جۆراوجۆریی مرۆڤ، ئێمە پێویستمان بە جوڵاندنەوەیەکی نامەرکەزیی جیهانی هەیە, کە لەسەر بەرژەوەندییە هاوبەشەکان دامەزرابێـت و هەڵبستێت بە باوەشکردنەوە بۆ جۆراوجۆرێتی و ڕووبەڕووی هەموو جۆرە شێوازێکی زاڵبوون و توندوتیژی بوەستێتەوە. بە شێوەیەکی کاریگەرانە، فێمێنزمی ژینگەیی ئەم جۆرە بزوتنەوانەیەیە (*Shiva, 1989: 20*).

فێمینزمی ژینگەیی بە شێوەیەکی ڕوون کاردەکات، وەکو ئیلهامێک بۆ زۆر کەس بۆ گۆڕینی ژیانیان، فێمێنزتە ژینگەییەکانی وەکو "وارن و پلەم ود" هەڵدەستی بە بەکارخستنی ژیرییە کۆمەڵایەتی و فەلسەفییەکان، کە قووڵی و مەودا و ئەستوورییەکی گەورەتر دەدات بە ڕۆڵ و شوێنگەکە. ئەمە لە گرنگیی گەشەسەندووی ئەدەبی فێمێنستی ژینگەیی و ڕەخنەی

کلتووری لە نێو مەودای ڕەخنەی ژینگەییدا ڕەنگیداوەتەوە (هەمان سەرچاوە،٢٢).

کەژاڵ ئەحمەد دەڵێت:

پیاو دەتوانێت
ئێنجانەکان بشکێنێت و
گەڵا و گوڵ پانبکاتەوە،
بە پێڵاوی قوڕاوییەوە
بەناو ماڵدا بێت و بڕوا!
تۆ نازانیت چونکە وا نیت
ژن دەگری و پیش دەخواتەوە
(ئەحمەد کەژاڵ، دیوانی زمانی باڵندەم دەزانی،٢٠١٩:٦٢).

کەژاڵ ئەحمەد لەسەر زاری ژنانەوە ڕەخنە، لە پیاو دەگرێت و بە شکاندنی ئینجانە و گەڵا و گوڵ، پیسکردنی ماڵ تۆمەتباری دەکات. لەم دەقەدا پیاو وێرانکار و زەبروەشێن و پیسکەری ژینگەی دەوروبەری خۆیەتی کە ماڵە. شاعیر دەیەوێت پێمان بڵێت: ژنان بە هۆی سروشتی ئاشتیخوازانە و ڕەفتاری نەرمونیانەوە کەمترین خەساریان بە ژینگە گەیاندووە ئەم هەڵوێست و ڕوانینەی شاعیر هاوڕایە، لەگەڵ هزر و هەڵوێستی فێمێنیزمی ژینگەیی، کە یەکێکە لە بنەماکانی ڕەخنەی ژینگەیی، کە زیاتر باوەڕیان وابوو، کە هەمیشە پەیوەندیی نێوان ژن و ژینگە پەیوەندییەک بووە لە بەرژەوەندیی پاکڕاگرتنی ژینگە و زەوی بووە، ژن هەموو وزە و توانای خۆی بەکارهێناوە بۆ پاککردنەوەی ژینگەی دەوروبەری لە پاشماوە و پاشەڕۆ زیانبەخشەکان، کە گەورەترین مەترسین لەسەر پیسبوونی ژینگەی زەوی، هەروەها شاعیر لە شیعرێکی دیکەدا بە ناونیشانی "ئەگەر دەستی تۆم بەرکەوێ" دەنووسێت:

خوا بۆ خۆی دەزانێ
ژن باشتر
ماڵی شپرزەی ئەم گەردوونە
ڕێکدەخات.
(ئەحمەد کەژاڵ، دیوانی زمانی باڵندەم دەزانی، ٢٠١٩: ٢٨).

ژن هەمیشە ئومێدێکە بۆ ئاشتی، بۆ پاراستنی ژینگە سەیرکە ژن لە ماڵەکانیاندا چەند گرنگی بە گوڵ و باخ و سەوزایی دەدات، چونکە پیاوەکان لە مێژوودا هەمیشە ڕۆشتوون بۆ ڕاو بۆ تێکدانی ژینگە لە پێناوی مانەوە و ژیاندا ژنان ئەگەر سەیریان کەی بە وردی ڕێکخەری ماڵە شپرزەکەی گەردوونن. گەردوون ئەوەندە شپرزە بووە بەدەست پیاوەوە ڕێکخستنەوەی پێویستی بە شارەزایی و لێهاتوویی هەیە تەنها ژن دەتوانێ ئەم شپرزەییە ڕێکبخات، ئیتر لەناو هەموو ئەستێرەکاندا بەم ئەستێرەیەش کە خۆمانی تێدا دەژین.

دلاوەر قەرەداغی دەڵێت:

پیاوێک بەڕێوەیە بێت
پیاوێکی سامناک
پیاوێکی تاریک
پیاوێکی ترسناک
بەیانییەک زوو بە پێلاوەوە خۆی
بە خەونی تەیرەکانمادا دەکا
دەکەوێتە ورد و خاشکردنی ئینجانەکانمان
سوار کۆڵی گوڵەکانمان دەبێ
شەق لە باخەکانمان هەڵدەدا

فرینەکانمان بە قەفەس مینرێژ دەکا

بە بەرچاوی کەناریيەکانەوە لێمان تورە

دەبێت

(قەرەداغی دلاوەر، ٢٠٢٠: ٤٨٤).

دلاوەر قەرەداغی ئاگادارمان دەکاتەوە، کە پیاوێک بەڕێوەیە بێت زۆر سامناک و تاریک و ترسناکە بە پێڵاوەوە خۆی بە خەونی تەیرەکاندا دەکات و دنیایان لێ تاریک دەکات هەر بە وەشەوە ناوەستێ دەکەوێتە ورد و خاشکردنی ئینجانەکان، ئینجانەی گوڵ و ڕووەک و گەڵا تایبەتەکان دیمەنێکی جوانیان هەیە، دانانیان لە ناو ژوور و حەوش و حەساری ماڵ، جگە لەوەی ماڵ دەڕازێنێتەوە. هەبوونی گیا و دار و گوڵ و سەوزایی لە ماڵدا، گرنگ و پێویستە، چونکە کەش و هەوای ماڵەکەت لە مادە ژەهراوی و زیانبەخشەکان پاکدەکاتەوە، دانانی ئینجانە لەنێو ماڵدا و پاک و خاوێنی و پاککردنەوەی پاشەڕۆ زیانبەخشەکان ئەرکی سەرەکیی ژنانە لەنێو ماڵدا، بۆیە ژن ژینگەدۆستترە و هەمیشە هەوڵی ڕێکخستن و پاکوخاوێنکردنەوەی ژینگەی ماڵ دەدات. ورد و خاشکردنی ئینجانەکان دەبێتە هۆی پیسکردنی ژینگەی ماڵ.

پیاوێکی زەبروەشێن و پیسکەر بەڕێوەیە، سواری کۆڵی گوڵەکانمان دەبێت و پان و پیچیان دەکاتەوە. شەق لە باخەکانمان هەڵدەدات واتە دەستدرێژی دەکاتە سەر گوڵ و دار و درەخت، کە پێکهاتەیەکی گرنگی سروشتن. باڵندەکان دەخاتە ناو قەفەسەوە و ڕێگە نادات، بە ئازادی ئاسمان تەی بکەن و پیاسە بەنێو سروشتدا بکەن، کەچی بە بەرچاوی کەناریيەکانەوە کە لە ناو ماڵدا لەقەفەسکراون لێمان تووڕە دەبن، لێرەدا شاعیر مەبەستی ئەوەیە لە ژنەکەی تووڕە دەبێت. ئەگەر لە ڕوانگەی ئەم بنەمایەوە سەیری دەقەکە بکەین دەبینین سروشت و ژن لە لایەن پیاوەوە زۆر چەوساونەتەوە.

چوارەم: ژینگەزانی کۆمەڵایەتی و مارکسیزمی ژینگەیی (*Social Ecology and Eco Marxism*):

ئەم فەلسەفەیەی ژینگە بنەڕەتی ڕەخنەی ژینگەیی دەهێنێتەوە ئارا "ئەم جۆرە فەلسەفەیە سیستەمی سەپێنەری سەر مرۆڤەکان و بەکارهێنانیان لەلایەن مرۆڤێکی دیکەوە دیاریدەکات، چونکە هۆکاری سەرەکییە بۆ پرس و کێشەکانی ژینگە"(Jayasankar,2017:23). کێشە ژینگەییەکان بە هۆکاری سیستەمەکانی زاڵبوون و قۆرخکردنی مرۆڤەکان لە لایەن مرۆڤەکانی دیکەوەیە. تیشک خستنەسەر پەیوەندییەکانی نێوان ئەم جۆرە بوونەوەرانە، کە ئەوان بەردەوامی بە بانگەشەی پسپۆڕانی ژینگەیی قووڵ دەدەن، کە مرۆڤ سەنتەری، دەبێت ببێت بە ئامانجی هەر ڕەخنەیەکی زەویی سەنتەری. لە هەمان کاتدا، پسپۆڕانی ژینگەی کۆمەڵایەتی و مارکسییە ژینگەییەکان مەراقی تاکگەرایی و سۆفیگەری بەربڵاوی پسپۆڕانی ژینگەیی قووڵ دەخۆن، کە ئەوان مشتومڕی لە بارەوە دەکەن، ئەمەش پاشەکشە دەنوێنێت لە بیری مەنتقی و بەشداریکردنی ڕاستەقینەی سیاسی.

ژینگەزانیی کۆمەڵایەتی و مارکسیزمی ژینگەیی بە تەواوەتی سیاسین، ئەسڵیان دەگەڕێتەوە بۆ بیری ڕادیکاڵیی سەدەی نۆزدەیەم: گێرەشێوێنی میخائیل باکونین (١٨١٤ – ١٨٧٦)، پۆیتر کرۆپۆتکین (١٨٤٢–١٩٢١)، کۆمۆنیزمی کارل مارکس (١٨١٨ – ١٨٣٣)، هەر بۆیە پسپۆڕانی ژینگەی کۆمەڵایەتی، کە زۆربەیان فەیلەسووفی سیاسی "مورای بووکچین" دەناسنەوە وەکو سەرمەشقی ڕۆشنبیریان، لەگەڵ مارکسیستە ژینگەیەکان هەڵدەستن بە هاوبەشیکردنی تێڕوانینێکی جیاوازی شوێنی مرۆڤەکان لە سروشتدا (Garrard, 2004:28).

ئەوان بانگەشەی ئەوە دەکەن کە تاکگەرایی ژینگە سەنتەری کە چێژی لێدەبینرێت و باوەشی بۆدەکرێتەوە لە لایەن پسپۆڕانی ژینگەزانیی

قووڵەوە لایەنێکی لەخشتەبەر و ساختەیە ,ئەمەش لەبەرئەوە هەرچەندە مرۆڤەکان دەبێت بەشێک بن لە سروشت، بەڵام زۆرێک لە ئەو شتانەی کە مرۆڤەکان ئەنجامی دەدەن هێشتا وەکو 'ناسروشتی' پیشاندەدرێت، بە ئەم ڕێگەیە، ئەو دووانەیە دووبارە دەناسێننەوە کە هەوڵیاندەدا بەسەریدا زاڵبن. ڕووبەڕووبوونەوەی ئەم تاکگەراییە هەڵەیە دیدگایەکی دیالێکتییە، کە پەرەسندنی کلتووریی مرۆڤ پێشبینیدەکات یان 'سروشتی یەکەم' لە 'سروشتی دووەمەوە' لە پڕۆسەیەکی بەردەوامدا، کە تێیدا هەریەکێک ئەوی تر پێناسە دەکات و دەیگۆڕێت (Bressler,2011:233) مارکس ئەولەویەت و بایەخی سروشتێکی 'دەرەکی' یان 'یەکەمی' ناسییەوە، کە مرۆڤەکان بەهۆیەوەلەدایکدەبن. بەڵام دواتر مرۆڤەکان بۆ بەرهەمهێنانی سروشتی "دووەم" کاریان لەسەر سروشتی 'یەکەم' کرد: بنیادنانە ماددییەکانی کۆمەڵگە لەگەڵ دامەزراوەکانی، بیرۆکەکانی، بەهاکانی. ئەم پڕۆسەیە، هەروەکو ئەوەی کە 'بووکچن' جەختی لەسەر دەکاتەوە بەشێکە لە پڕۆسەی پەرەسەندنی سروشتیی کۆمەڵگە (*Pepper*,1993: 108).

مارکسیستە ژینگەییەکان و پسپۆڕانی ژینگەی کۆمەڵایەتی نە تاکگەران و نە دووانین. یەکێک لە دەرئەنجامەکانی ئەم تێڕوانینە بریتییە لەوەی کە بە شێوەیەکی ڕوون کێشە ژینگەییەکان ناتوانرێت لە ئەو شتانەی کە عادەتن وەکو کێشە کۆمەڵایەتییەکان جیابکرێنەوە, نموونەش بۆ ئەم کێشانە بریتین لە خراپیی نیشتەجێبوون و نەبوونی ئاوی پاک. ئەمەش وا دەکات کە ئەم بارودۆخانە پەیوەندییەکی پتەویان لەگەڵ بزوتنەوەکانی دادگەری ژینگەیی هەبێت, کە لە بەرامبەر دانەپاڵی خراپتربوونی ژینگە و پیسبوونی ژینگە بە پرسی هەژارییەوە ناڕەزایەتی دەردەبڕێن.

ئەگەر مارکسیستە ژینگەییەکان بەیەکدادانی چینەکان وەکو پرسێکی گرنگی سیاسی بناسێنن ئەوا پسپۆڕانی ژینگەی کۆمەڵایەتی دژی پەیوەندییەکانی دەسەڵات دەوەستنەوە و ئەو سیستەمە ڕێکخراوەییەی کە دەیبینن وەکو ئەوەی کە تووشی هەموو جۆرەکانی کۆمەڵگە بووە، ئەمەش ئەگەر کۆمەڵگەی سەرمایەداری بێت یان کۆمەڵگەی پلان بۆ دانراوی سۆشیالستی بێت. لە شوێنی شۆرشی کرێکارانە، پسپۆڕانی ژینگەی سۆشیالی هەڵدەستن بە هاندانی ستایلی ژیانی نموونەیی و کۆمەڵگەکان کە پێشبینی گۆڕینێکی زیاتر گشتیتری کۆمەڵایەتی دەکات و چالاکی و کردار دەبەخشێت بە خەڵکی لە ژیانێکی بەردەوام و دیموکراسییەکی هاوبەش.

کەژاڵ ئەحمەد دەڵێت:

لەم وڵاتە ڕوو گرژەیا
هاوڕێم نییە
درەخت نەبێ!
سەرم لە دەرگا دەربێنم
یان پەنجەرە
سلاوم لێدەکەن.
سپێدە دەچوومە سەربان
جامێک ئاوم دادەنا و
کەوچکێک لە چاوەڕوانی
دەمزانی زویرە باڵندە
کە نادوێ
پەستە زۆر پەستە لە ئینسان

(ئەحمەد کەژاڵ، دیوانی زمانی باڵندەم دەزانی،٢٠١٩:١٤).

ئەو ماوەیەی کەژاڵ ئەحمەد لە عممانی پایتەختی ئەردەن ژیاوە سروشت زیاتر هاوڕێی بووە وەک لە مرۆڤەکان، چونکە سروشت دڵنیایی و ئارامی و جوانی بە مرۆڤەکان دەبەخشێ. درەخت بە تەنها دەبەخشێت، ئازاری کەس نادات بێ پەروا درەختەکان بەرهەممان دەدەنێ سێبەرمان دەدەنێ جوانیمان دەدەنێ مرۆڤەکان بێ بەرانبەر ئەمە ناکەن، لە بەرانبەر ئەمەشدا درەختەکان سۆزی ئێمە و گرنگپێدانی ئێمەیان دەوێت، ئەگەر ئەمەش نەکەین درەختەکان بەرهەمەکانی خۆیان هەر دەدەن ئەگەر ئاویشیان نەدەین و گرنگیشیان پێنەدەین دوایی دەبینین بەرهەمەکانیان لەسەر زەویەکە کەوتوون و بەشی خۆی بۆ داناوین.

درەخت زۆر میهرەبانە هەم لە بەخشینی ڕەنگ و جوانی هەم لە بەخشینی ئۆکسجین پێویستە بۆ پاککردنەوەی ژینگە لە دوانەئۆکسیدی کاربۆن، کە ئەمە کارێکە تەنها درەختەکان دەتوانن بیکەن، شاعیر مرۆڤی زۆر بێوەی نەبینیوە بەڵام لە ئەزموونی غەریبیدا درەختی بە هاوڕێیەکی نزیکتر بینیوە. کاتێک مرۆڤ لە ژینگەیەکی کۆمەڵایەتییەوە دەچێتە ژینگەیەکی کۆمەڵایەتیی دیکە، کە کلتوور و فەرهەنگ و زمانی جیاوازە هەست بە غەریبی دەکات، ئەمەش وای لە شاعیر کردووە کە تەنها درەختەکان هاوڕێی بن ئەم هەڵوێست و ڕوانینەی شاعیر هاوڕایە لەگەڵ هزر و هەڵوێستی مارکس (١٨١٨-١٨٨٣) کە دەڵێ "غەریبی ئەو دیاردە کۆمەڵایەتییانەیە کە بە هۆی چەندین ئاستەنگی دەروونی و کۆمەڵایەتییەوە کە دەکەونە نێوان وجوود و میکانیزمی مرۆڤ و حەزە مەعنەوییەکانیەوە دروستدەبێت" (ئاری ئاغۆک، ٢٠٠٢: ١٣٥). هەروەها هیگڵ (١٧٧٠- ١٨٣١) پێیوایە: "غەریبی دەرەنجامی جیاوازیی هەلومەرجی تاکە لە واقیعی کۆمەڵایەتیدا و سروشتە جەوهەریەکەیدا وەک مرۆڤ ڕوودەدات کە دەبێتە مایەی نامۆبوونی خودیانە"(میراودەلی،٢٠٠٧: ١٧).

یەکێک لە دەرئەنجامەکانی تیۆروانینی مارکسیستە ژینگەییەکان و پسپۆڕانی ژینگەی کۆمەڵایەتی بریتییە لەوەی، کە بە شێوەیەکی ڕوون کێشە ژینگەییەکان ناتوانرێت لە ئەو شتانەی کە عادەتن وەکو کێشە کۆمەڵایەتییەکان جیابکرێنەوە, کە هەندێ جار غەریبی دەرەنجامی ئەوەیە.

کەریم دەشتی دەڵێت:

ئەو بەهارەش درەختەکە بەری نەدا

بە پاچێکی ژەهراوی، لە قەدەوە هەڵیانپاچی

نەیانزانی مرۆڤیش هەیە

هیچ نەوەیێکی لێناکەوێتەوە.

(دەشتی کەریم، بەرگی دووەم،٢٠٢٠: ٢٦٦)

کەریم دەشتی لەم کۆپلە شیعرەدا ئەوەندە جوان سەرنجمان بۆ لای بابەتێکی ژینگەیی ڕادەکێشێت و گلەیی لە مرۆڤ دەکات و پێی دەڵێت ئەی مرۆڤ هێندە چاوچنۆک مەبە ئابوریانە بیرمەکەوە کاتێک درەخت بەرینەگرت بێ بەزەییانە بە پاچێکی ژەهراوی لە قەدەوە درەختەکان هەڵمەپاچە، چونکە درەخت تەنها بەرەکەی سوودی نییە بۆ مرۆڤ. درەخت زۆر میهرەبانە هەم لە بەخشینی ڕەنگ و جوانی هەم لە بەخشینی ئۆکسجین کە پێویستە بۆ پاککردنەوەی ژینگە لە دوانەئۆکسیدی کاربۆن، کە ئەمە کارێکە تەنها درەختەکان دەتوانن بیکەن. بەو کارەش درەختەکان مرۆڤ و ژینگە لە پیسبوون و ژەهراویبوونی هەوا دەپارێزن. شاعیر لە گلەییەکانی بەردەوام دەبێت باسی ئەوەی بۆ کردووین، کە مرۆڤ تۆ نەتزانی کە مرۆڤیش هەیە هیچ نەوەیەکی لێناکەوێتەوە. ئەم کردەوانەی مرۆڤە وای کردووە سروشت و ئاسمان و زەوی لە مرۆڤ تووڕە و بێزاربن، بەڵام دەمیان نییە قسە بکەن و ئەو بێزارییە بڵێن.

پێنجەم: فەلسەفەی ژینگەییی هایدگەری (Heideggerian Eco philosophy):

فەلسەفەی ژینگەییی فەیلەسووفی ئەڵمانی مارتین هایدگەر ' Martin Heidegger' ئیلهامی بەخشیوە بە ژمارەیەک لە ڕەخنەگرانی ژینگەیی. بەپێی ئەم فەلسەفەیە، جیهانی دەرەوەی مرۆڤ دوو ژیان لەخۆدەگرێت؛ ژیانێکی ئاژەڵی و ژیانێکی گژوگیاکان، ڕۆڵی مرۆڤ لە چوارچێوەی ئەوەدایە، کە دەرفەتێک بەو زیندەوەرانە بدات، تا ژیانێکی ئازادیان هەبێت. بەپێی بڕوای ئەم فەیلەسووفە، مرۆڤ گەورەی گەردوون نییە، تەنها ڕێبەرێکە بۆ زیندەوەرانی دیکە، کە لە دەوروبەری خۆی هەیە، هەروەها مانای جیهانی دەوروبەرمان، ڕەوشی خۆی دەردەبڕێت، لە چوارچێوەی ئەدەبدا بە تایبەتی شیعر (Garrard.2004: 32).

هەندێک لە ڕەخنەگرانی ژینگەیی مشتومڕی ئەوە دەکەن، کە هزر یاخود بیری هایدگەر لە نێو قووڵترین ڕەخنەکانی مۆدێرنیتەی پیشەسازیدایە، ئەمەش لەبەر ئەوەی، کە هەستاوە بە تێکەڵکردنی سامناکییەکی شیعری، ئەمەش پێش ئەوەی زەوی، لەگەڵ شیکردنەوەی دڕندانەی پڕۆژەی نکۆڵیکردنی مەرگی گەورەی جیهان، کە ئێمەیان فێرکردووە پێی بڵێین 'پێشکەوتن'.

زەوی وەکو پەناگەیەک هەڵدەستێت، بە دابینکردنی ژیانی بوونەوەران، کە لە ئەمەوە مرۆڤەکان ئەم جیهانە دەدۆزنەوە، بۆ نموونە، بەرد جیهانێکی بۆخۆی نییە، ڕووەک و ئاژەڵەکانیش بەهەمان شێوە جیهانیان نییە، بەڵام ئەوان سەربە قەرەباڵەغییەکی نادیاری ژینگەی دەوروبەرن، کە پەیوەندیدارن پێیەوە. بۆ نموونە، ئافرەتە لادێییەکە جیهانێکی هەیە، چونکە ئەو نیشتەجێی جیهانێکی کراوەی بوونەوەرانە (Heidegger,1993: 170).

هایدگەر بانگەشەی ئەوە دەكات كە بنەڕەتی بوونەوەران، لایەنی سەربەخۆیان و بەرگرییەكانیان بۆ مەبەستەكانی ئێمە ئاشكراكراون لە ڕێگەی زمانێكی هاوشێوەی بەرگریكارەوە. لە ڕێگەی شیعرەوە، دواتر، ئێمە فێردەبین، كە مرۆڤ گەورەی بوونەوەرەكان نییە. بەڵكو مرۆڤ شوانی بوونەوەرەكانە. ئێمە فێری بەرگری دەبین بۆ ئامرازگەرایی یان جیاكاری و گۆڕانكاری دروستكردن لەسەر سروشت، كە ئەمەش هەمیشە هەڵدەستێت بە ئاشكراكردنی بوونەوەران بە پێی مەرجە تەسك و كەمكراوەكانی. ئێمە داوای توانای هەستكردن بەیەكتری دەكەین, ئەمەش بۆ ئەو داواكارییەی كە خراوەتە ئەستۆی ئێمە بۆ ئاشكراكردنیان بەبێ ڕێگریكردن. ئێمە فێردەبین كە ڕێگە بدەین بوونەوەرەكان خودی خۆیان بن. سوپاس بۆ ڕۆڵە گرنگەكە كە خستوویەتییە سەر ئەستۆی كاری هونەر كە ئەو پێی دەڵێت 'ڕزگاركردنی زەوی'، فەلسەفەی هایدگەر سەرەنجراكێشانی ڕوونی هەیە، بۆ ڕەخنەگرانی ژینگەیی (هەمان سەرچاوە، ٢٤٥). ئەو دوو جیهانەی هایدگەر ئاماژەی پێ كردووە لە ئەدەبیاتدا ڕەنگیداوەتەوە و دلاوەر قەرەداغی لەم بارەیەوە بەم شێوەیە لەو دەقەدا ئاماژەی پێداوە:

دلاوەر قەرەداغی لە دەقی شیعری" باڵندەی ئێشاو" دا دەڵێت:

ئێستا و ئەوساش چۆلەكە وا دەزانێ
درەختیت
پەلكت بۆ خۆی دەكاتە ماڵ
هێشتا باران بە گوڵت تێدەگا
نمەنمە دادەنەوێ و تێر بۆن بە دڵتەوە دەكا
ڕەشەبا بە مناڵ دەتبینێ
سەرەڕای ئەو هەموو بەدكارییانەی مرۆڤ،
هێشتا پەپوولە بە باخ دەتبینێ و

باوەش باوەش
ئەملاولای هەڵاڵەی برینت ماچ دەکا!
(قەرەداغی دلاوەر،٢٠٢٠: ٨٤٢)

دلاوەر قەرەداغی قسە بۆ شتەکان، بۆ بەرد و ئاو، بۆ گیا و درەخت، قسە بۆ ئاژەڵ، باڵندە، خشۆک و مێرووش دەکات. ڕق و هەڕەشەی تۆڵەسەندنەوە لە شیعریدا نییە، بەو زمانە نیان و پاکژە، شیعرێک دەنووسێت، قسە بۆ مرۆڤ دەکات و بەناوی پێکهاتەکانی سروشتەوە ئامۆژگاریی مرۆڤ دەکات و پێی دەڵێت: سەرەڕای ئەو هەموو بەدکارییانەی لەناو سیستەمی ژینگەیی بەرانبەر ژینگە و سروشتی دەوروبەری خۆت ئەنجامتداوە، هێشتا ئەوان بەرانبەرت میهرەبانن. قەرەداغی هەوڵدەدات مرۆڤ لەگەڵ باڵندە و ڕووەک ئاشت بکاتەوە و پێی بڵێت: کە تۆ چیتر لەناو سیستەمی ژینگەییدا گەورە و سەردار نیت، کە ئەمەش بنەمایەکە لە بنەماکانی ڕەخنەی ژینگەیی و مارتن هایدگەری ئەڵمانی کاری لەسەر کردووە. ڕۆڵی تۆ ئەی مرۆڤ لە چوارچێوەی ئەوەدایە، کە دەرفەتێک بەو زیندەوەرانە بدەیت کە لە دەوروبەرتدان، بۆ ئەوەی بە ئازادی بژین. مارتن هایدگەر پێیوایە: زەوی وەک پەناگەیەک هەڵدەستێت بە دابینکردنی ژیانی بوونەوەران کە لەمەوە مرۆڤەکان ئەو جیهانە دەدۆزنەوە، بۆ نموونە بەرد جیهانێکی بۆخۆی نییە باڵندە و ڕووەک و ئاژەڵەکانیش بەهەمان شێوە جیهانیان نییە، بەڵام ئەوان سەر بە ژینگەی دەوروبەرن.

ئەگەر لە ڕوانگەی ژینگەزانیی قووڵەوە، کە یەکێکی دیکەیە لە بنەماکانی ڕەخنەی ژینگەیی خوێندنەوە بۆ ئەم دەقە بکەین دەبینین شاعیر هاوڕایە لەگەڵ هزر و هەڵوێستی فەیلەسووفی نەرویجی "ئەرنی نەیس" کە هەوڵی ساغ و سەلامەتی و پەرەسەندنی ژیانی مرۆڤ و غەیرە مرۆڤ 'چۆلەکە، گوڵ، درەخت، ڕەشەبا، پەپوولە... هتد' لەسەر زەوی دەدات.

کەریم دەشتی لە دەقی شیعری" بەرەو سپی" دا دەڵێت:

شەونم و سپێدەم تێکەڵ کرد خۆرهەڵات
تاریکی و ئاسمانم تێکەڵ کرد مانگ هەڵات
هەویری مرۆڤ و شەبەقی ئارەزووم تێکەڵ کرد
دنیا پڕ دوکەڵ و ئاگر بوو
کە پاکی و دەروونم تێکەڵ کرد
سەراپای ئەم کەونە
سپی سپی هەڵگەڕا

(دەشتی کەریم، بەرگی سێیەم،٢٠٢٠: ٤٢٢)

شاعیر باس لە پێکهاتەکانی گەردوون دەکات، کە چۆن بوونەتە سەرچاوەیەک بۆ بەردەوامیی ژیان و هاوسەنگیی گەردوون، واتە ئەوە شەونم و بەرەبەیانە کە نیشانەی دەرکەوتنی خۆرە. دواتر هەڵهاتنی مانگ بەرئەنجامی بوونی فەزایەکی کراوەیە لە ئاسمان و تاریکیدا پاشان حەز و ئارەزوو و خواستەکانی مرۆڤە، کە ژینگەی پیس و وێران کردووە و لە دواتردا دەڵێت، دەروون و پاکی تێکەڵدەکرێت، ئاشتی و تەبایی دەستەبەر دەکات.

مرۆڤ لە پێناوی دابینکردنی حەز و ئارەزووەکانی ژیان بە ژینگەی دەوروبەری خۆی دەگەیەنێت شاعیر دەیەوێت پێمان بڵێت کە مرۆڤ ئازاد بێت ژینگە پیس و وێران دەکات سەر زەوی پڕ دەکات لە دووکەڵ و ئاگر، ئەمەش دەبێتە هۆی لەناوچوونی باڵندە و ئاژەڵ و گژوگیا، بەمەش زوڵم لە سیستەمی ژینگەیی دەکات. بە پێی بیروباوەڕەی فەلسەفەیەی ژینگەی هایدگەری، جیهانی دەرەوەی مرۆڤ دوو ژیان لەخۆدەگرێت؛ ژیانێکی ئاژەڵی و ژیانێکی گژوگیاکان، ڕۆڵی مرۆڤ چاودێریکردنی ژیانی باڵندە و

ئاژەڵ و گژوگیایە نەوەکو گەورە و ڕێبەریان بەڵکو مرۆڤ شوانی بوونەوەرەکانە. ئێمە فێری بەرگری دەبین بۆ ئامرازگەرایی یان جیاکاری و گۆڕانکاری دروستکردن لەسەر سروشت بە پێی ئەم بنەما فەلسەفییەی هایدگەر. مانای جیهانی دەوروبەرمان دەربڕینە لە چوارچێوەی ئەدەبدا بە تایبەتی شیعر.

ئەنجام

یەکەم: بابەتی ژینگە، بابەتێکی گرنگە لە داهێنانی ئەدەبیدا، کە چەندین داهێنانی جیاوازیشی پێشکەشکردووە، دەرگایەکی فراوانی خەیاڵیشی کردووەتەوە، بۆیە پێویستییەکی زۆر بەوە هەیە، کە گرنگی بدرێت بە تیۆری ڕەخنەیی و لێکۆڵینەوە و دەرخستن و داهێنان تێیاندا، کە هەموو ئەمانە دەچنە ژێر 'ڕەخنەی ژینگەیی'ەوە.

دووەم: ڕەنگدانەوەی بابەتی ژینگە لە شیعری هەر سێ شاعیردا بە جۆرێکە، کە بەرز و باڵایی ژینگە بەرجەستە دەکەن و بەمەش هەستی خۆشویستنی ژینگە و بەرپرسیاریەتی بەرانبەر بە ژینگە لە لای خوێنەر دروستدەکەن، لەبەر ئەوە دوای خوێندنەوەی دیوانەکانیان، هەست دەکەیت دلۆڤانتریت لە جاران، مرۆڤدۆستتر، ئاژەڵدۆستتر، ژینگەدۆستتر و سروشتدۆستتریت لە جاران، بە چاوی ڕێزەوە سەرنجی گژوگیا و کرم و چۆلەکە و مێرووش دەدەیت و ئەمەش کارێکی بەمەبەستە.

سێیەم: لەکاتی شیکردنەوە و پشکنینی ئەو دەقە شیعرییە ژینگەییانەی، کە ئەم شاعیرانە نووسیویانن، ئەوە دەردەکەوێت، کە مەسەلەیەکی سەرەکی لە نێو هەموویاندا هاوبەشە و ئەویش ئەوەیە، کە کلتووری مرۆڤ لە پەیوەندیدایە لەگەڵ جیهانی فیزیکیدا و کاریگەریی هاوبەش لە نێوانیاندا هەیە.

چوارەم: ئەو جۆرە خوێندنەوانەی، بۆ دەقی شیعری شاعیران 'کەریم دەشتی، کەژاڵ ئەحمەد، دلاوەر قەرەداغی' مان کردووە لەسەر بنەماکانی ڕەخنەی ژینگەیی، سەرنجەکەمان لەسەر لایەنی دەرەوەی دەقەکان بووە،

بۆ نموونە ماڵەکە و ژینگەکەی لەوەی کە تیشک بخەینە سەر ڕووکاری ناوەوە 'شاعیران و لایەنی دەروونیی شاعیران'.

پێنجەم: گرنگیدانی شاعیران 'کەریم دەشتی، کەژاڵ ئەحمەد، دلاوەر قەرەداغی' بە ژینگە لە دیوانەکانیاندا ڕوون و ئاشکرایە، بەڵام گرنگیدانەکەیان بە پلەی جیاواز دەردەکەوێت، ژینگە لای دلاوەر قەرەداغی هێندە گرنگە تەنانەت ناونیشانی کۆبەرهەمەکەشی بە ناوی ژینگەوەیە 'لێرەولەوێ باران دووراودوور هەتاو' ئەمە جگە لەوەی بەشێکی زۆری ناونیشانی شیعرەکانی بەناوی پێکهاتەکانی سروشتەوەن وەک: 'ماڵێک لەناو زەریا، لە چواله عاشقتر، فرمێسکی بەرد، کرێوەی گوڵ، باڵندەی ئێشاو، هەوای نوێ، زەریا من قسەیەکم هەیە، لێرە و لەوێ باران ... هتد بەڵام لای 'کەریم دەشتی و کەژاڵ ئەحمەد' بە بەراورد لەگەڵ دلاوەر قەرەداغی کەمترە.

شەشەم: ڕەخنەی ژینگەیی لە ڕێگەی ئەم دەقە شیعرانەوە، داوای چارەسەر و جێگرەوە دەکات، کە هاوسەنگی بگێڕێتەوە بۆ هەموو 'بوون' ـەکانی گەردوون، بە دوورکەوتنەوە لە تاکە دەسەڵاتێک، هیچ بیانوویەک نییە، تا مرۆڤ بکات بە دەسەڵاتی ڕەها بەسەر هەموو بوونەکانی تردا، تەنها لەبەر ئەوەی، کە مرۆڤن و هیچی دیکە، هەموو بوونەکان لەسەر بنچینەی 'جۆری' و 'هاوسەنگی' ن نەک لەسەر بنچینەی 'بەرزی' و 'باڵادەستی'.

حەوتەم: لە کاتی شیکردنەوەی دەقە شیعرییەکانی ئەم شاعیرانەدا دەردەکەوێت، کە مەترسییەکی گەورەی لەسەر هەسارەی زەوی هەیە، ئەو مەترسییەش مرۆڤ دروستیکردووە، بەهۆی ئەو دەستدرێژیانەی کردوویەتیە سەر سروشت و ژینگەی دەوروبەری.

هەشتەم: پاراستنی ژینگەیی، کە یەکێکە لە بنەماکانی ڕەخنەی ژینگەیی، لای کەریم دەشتی و کەژاڵ ئەحمەد بە شێوەیەکی گشتی لە نموونەکاندا دەرکەوتووە.

نۆیەم: ژینگەزانیی قووڵ، کە دیارترین بنەمای ڕەخنەی ژینگەییە داوای گۆڕان لە مرۆڤ سەنتەرییەوە بۆ بەهاکانی سیستەمی ژینگە سەنتەری دەکات، ئەمەش بە ڕوونی لە نموونەکانی دلاوەر قەرەداغی و کەژاڵ ئەحمەد دەرکەوتووە.

دەیەم: فیمینیزمی ژینگەیی، کە یەکێکە لە بنەماکانی ڕەخنەی ژینگەیی لە کۆبەرهەمی کازێوەی سپیی شیعری کەریم دەشتی، کە سێ بەرگە هیچ نموونەیەکمان نەدیتەوە، بەڵام لای 'دلاوەر قەرەداغی و کەژاڵ ئەحمەد' نموونەمان بەرچاوکەوتووە و شیکردنەوەمان بۆ کردووە، بە تایبەتی لای کەژاڵ ئەحمەد بە جۆرێک ئەم بنەمایە دەرکەوتووە، دەتوانین کەژاڵ بە ڕێبەری شیعری فیمینیزمی ژینگەیی دیارییبکەین.

یانزەیەم: ژینگەزانیی کۆمەڵایەتی و مارکسیزمی ژینگەیی، یەکێکن لە بنەماکانی ڕەخنەی ژینگەیی هیچ نموونەیەکمان لە کۆبەرهەمەمی "لێرەو لەوێ باران دووراودوور هەتاو" ی شاعیر دلاوەر قەرەداغیدا نەدیتەوە، بەڵام لای کەریم دەشتی و کەژاڵ ئەحمەد نموونەمان دیتۆتەوە و شیکردنەوەمان بۆ کردوون.

دوانزەیەم: بە پێی بنەمای فەلسەفەی ژینگەییی هایدگەری، مرۆڤ گەورەی گەردوون نییە تەنها ڕێبەرێکە بۆ زیندەوەرانی دیکە، ئەم بنەمایە لە شیعرەکانی هەر سێ شاعیردا ڕەنگیداوەتەوە، بەڵام لای کەژاڵ ئەحمەد کەمتر ڕەنگیداوەتەوە و بە نموونەی شیعری پشتڕاست کراوەتەوە.

لیستی سەرچاوەکان:

یەکەم: سەرچاوە کوردییەکان:

کتێب(دیوان):

- ئەحمەد، کەژاڵ (٢٠٠٦) دیوانی شیعر، چاپ: حکومەتی هەرێمی کوردستان- وەزارەتی ڕۆشنبیری- بەڕێوەبەرێتی گشتی چاپ و بڵاوکردنەوە، سلێمانی.
- ئەحمەد، کەژاڵ (٢٠١٤) دیوانی من دەبێت خۆم بسمیلبکەم، دەزگای ڕۆشنبیری جەمال عیرفان، سلێمانی.
- ئەحمەد، کەژاڵ (٢٠١٩) دیوانی زمانی باڵندەم دەزانی، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی.
- دەشتی، کەریم (٢٠٢٠) کازێوەی سپی شیعر"کۆبەرهەم" بەرگی یەکەم، بەرگی دووەم و بەرگی سێیەم، چاپی سێیەم، چاپخانەی تاران، ئێران.
- قەرەداغی، دلاوەر (٢٠٢٠) لێرە و لەوێ باران دووراودوور هەتاو"کۆبەرهەم" چاپی یەکەم، چاپخانەی تاران، ئێران.

فەرهەنگ

- میراودەلی، خەسرەو (٢٠٠٧)فەرهەنگی زاراوەی کۆمەڵناسی، چاپی یەکەم، سلێمانی.

- گۆڤار:

- محەمەد، فوئاد ڕەشید (٢٠١٨) شیعری (وەسیێتنامەی زەوی) کەژاڵ ئەحمەد لەبەر ڕۆشنایی ڕەخنەی ئیکۆلۆژیدا، گۆڤاری زانکۆی ڕاپەرین، ساڵی پێنجەم، ژمارە(١٥)، ڕانیە.

دووەم: سەرچاوە عەرەبییەکان:

کتێب:

- جرارد، جرج(٢٠٠٩) النقد البيئي، ترجمة عزيز صبحي، الطبعة الأول، هيئة أبوظبي للثقافة والتراث،الامارات.
- حمداوي، جميل، حسن أعراب(٢٠٢٠) النقد البيئي أو الإيكولوجي في الأدب والفن، دار الريف للطبع والنشر الإلكتروني، الناظور تطوان/المملكة المغربية.
- النشار، مصطفى (٢٠١٥) مدخل الى فلسفة البيئة والمذاهب الايكولوجية المعاصرة، الدار المصرية اللبنانية، قاهره.

- سێیەم: سەرچاوە فارسییەکان:

- پارساپور، زهرا (١٣٩١) نقد بوم گرا، رویکردی نو در نقد ادبی، فصلنامه علمی- پژوهشی نقد ادبی. سال ٥. شماره ١٩ .

- چوارەم: سەرچاوە ئینگلیزییەکان:

یەکەم: کتێب

- Banerjee. Ayanita (2021) *Ecocriticism -Re-Connecting Nature, Conference*: International Virtual Conference-Environmental

Humanities Western Ghats and Himalayan Studies At: Cape Comori

- Bressler, Charles (2011) *literary criticism an introduction to theory and practice*, fifth edition, Publisher Pearson.
- Buell, Lawrence (1995) *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Cambridge, Harvard University Press.
- *Davion*, Victoria (1994) 'Is ecofeminism feminist?', in K. Warren (ed.) *Ecological Feminism*, London: Routledge.
- Dobie, Ann B (2015) *Theory into Practice: An Introduction to Literary Criticism*. Stamford: Cengage Learning.
- Dreese, Donelle (2002*) Ecocriticism: Creating Self and Place in Environmental and American Indian Literature*. New York: Peter Land Publishing.
- Estok, John (2005) *An Introduction to Shakespeare and Ecocriticism Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*.
- Garrard, Greg (2004) Ecocriticism. New York: Rouledge.
- Glotfelty, Cheryll and Harold Fromm (1996) *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, The University of Georgia Press, Athens.
- Habeeb, Gulfishaan and Durafshan Habeeb (2012) *Eco-Critical Theory or E-Theory:* Some Newer Perspectives, Maulana Azad National Urdu University and Ibrahim Patman University. Hyderabad.

– Heidegger Martin (1993) *Basic Writings*, ed. D.F. Krell, London: Routledge.

– Kumar, Manoj (2017) *Ecocriticism and World Literature, H-Net: Humanities, Social Sciences Online, History Department*, Michigan State University, United States.

– Merchant, Carolyn (1992) *Radical ecology: the search for a livable world*. New York: Routledge,

– *Pepper*, David . (1993) *Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice*, London: Routledge..

– Scheese, Don (1994) *Defining Ecocritical Theory and Practice, Sixteen Position Papers from the 1994 Western Literature Association Meeting*, Salt Lake City (6-10-1994).

– ***Shiva***, Vandana . (1989) Development, ecology and women', in J. Plant (ed.), *Healing the Wounds: The Promise of Ecofeminism*, London: Green Print.

ت- ڕۆژنامە و گۆڤار:

– Jayasankar, Girija (2017) *Ecocriticism – A new idiom of literary criticism*, Ashvamegh, the literature magazine. Banagalore University. Issue. XXVII, April 2017. https://ashvamegh.net.

– Leeson, Joseph (2012) *The Importance of Apocalypse: The Value of End-Of The-World Politics While Advancing Ecocriticism*. Journal of Ecocriticism Vol 4, No 2

- MacGregor, Sherilyn (2006). *Beyond mothering earth: ecological citizenship and the politics of care*. Vancouver: UBC Press. p. 286. ISBN 978-0-7748-1201-6

- Mishra, Sandip Kumar (2016) *Ecocriticism: A Study of Environmental Issues in Literature*. BRICS Journal of Educational Research Vol - 6 | Issue -4

- Tošić, Jelica, (2006)*Ecocriticism Interdisciplinary Study of Literature and Environment". Series: Working and Living Environmental Protection*. Facta Universitatis. *Vol. 3. No. 1..*

الملخص

النقد البئي نظرية نقدية جديدة يهتم بالبحث عن البئة والطبيعة والمكان في الإبداع الأدبي وباحثو الأدب فسروا هذه النصوص التي تظهر استياءات البئة. هذا البحث الموسوم ب "تحليل بعض النصوص الشعرية حسب النقد البئي" محاولة لتعرّف على نظرية النقد البئي في الأدب الكردي. البحث يتكون من الثاني فصول، فالفصل الأول يحتوي على مصطلح ومفهوم نظرية النقد البئي وأهميتها، وأمّا الفصل الثاني قمنا بتحليل بعض قصائد شعيران (کەریم دەشتی، کەژال ئەحمەد و دلاوەر قەرەداغی) حسب مباديء هذه النظرية، وفي الختام ذكرنا أهم النتائج التي حصلنا إليها، وبعد ذلك يأتي قائمة المصادر و المراجع و عرض ملخص البحث بللغة العربية والإنجليزية.

الكلمات المفتاحية: البيئة، اليكۆلۆجى النقد البئي، حماية البيئة، البشر والبيئة.

Abstract

Ecocriticism is a new critical look which cares about researches of environment, nature and place in literature invention. The literary researchers have analyzed those texts which illustrate environmental concerns. This research is entitled “ analyzing some poetic texts according to ecocriticism theory”which is an attempt to introduce Ecocriticism theory in Kurdish literature. The research consists of two chapters; the first chapter concludes term, concept and the importance of Ecocriticism theory. In the second chapter, we have analyzed some poetic texts of Karim Dashti, Kazhal Ahmed and Dlawar Qaradagi according to the principles of this theory. In the end, list of resources and the research abstract have been illustrated in Arabic and English languages.

Keywords: Environment, Ecology, Ecocriticism, Protecting the environment and Humans and the environment.